

Κλινικά και ερευνητικά δεδομένα σε σχέση με τις γονικές πρακτικές, την συνεπιμέλεια και τον ρόλο των γονέων στην ανάπτυξη των παιδιών πριν και μετά το διαζύγιο.

2 Ιουνίου 2021

Εισηγητές:

Η. Ε. Κουρκούτας, Καθηγητής Ψυχολογίας, Διευθυντής Εργαστηρίου Ψυχολογίας & Ε.Α. & Διατμηματικού Προγράμματος Σπουδών, Παν/μιο Κρήτης Συντονιστής Κλάδου Κλινικής Ψυχολογίας

Α. Τσαμπαρλή, Καθηγήτρια Κλινικής Ψυχολογίας, Παν/μίο Αιγαίου, τ. Συντονίστρια Κλάδου Κλινικής Ψυχολογίας

Β. Γιωτσίδη, Επικ. Καθηγήτρια Κλινικής Ψυχολογίας, Πάντειο Παν/μιο Αθηνών Συντονίστρια Κλάδου Κλινικής Ψυχολογίας

Ευχαριστούμε το προεδρείο της ΕΛΨΕ για την ενεργητική υποστήριξη και ενθάρρυνση στη συγγραφή της συγκεκριμένης εισήγησης

Η ΕΛΨΕ είναι η μη κερδοσκοπική επιστημονική εταιρεία. Τα τακτικά της μέλη είναι αποκλειστικά κάτοχοι Διδακτορικών στην Ψυχολογία, πολλά εκ των οποίων είναι μέλη ΔΕΠ- Καθηγητές και Διδάσκοντες σε Ακαδημαϊκά Ιδρύματα.

Συνυπογράφουν εκ μέρους του Κλάδου Κλινικής της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας (ΕΛΨΕ) τα ακόλουθα μέλη (βλ. στο τέλος του κειμένου)

Ο ρόλος των συναισθημάτων στο διαζύγιο: Ανοιχτές ή/και συγκαλυμμένες επιθετικές/ συγκρουσιακές γονικές πρακτικές

Οι γονικές πρακτικές που προκύπτουν πριν, κατά τη διάρκεια και μετά το διαζύγιο προσεγγίζονται, συνήθως, με νομικούς όρους/προοπτικές και ο ρόλος των συναισθημάτων, συνειδητά ή μη, παραβλέπεται (Moore, 2020).

Η απουσία διαμεσολαβητών ψυχικής υγείας και ο «θεσμικός αποκλεισμός» της δυναμικής των αρνητικών συναισθημάτων και της δυνατότητας επικοδομητικής επεξεργασίας τους, παράγουν πολλές παράπλευρες παθολογίες, αυξάνοντας με αυτό τον τρόπο τον κίνδυνο εμφάνισης τραύματος, αφού δεν εντοπίζονται και δεν είναι διαχειρίσιμες από το δικαστικό σώμα

Ζητήματα πένθους, θυμού, ενοχών δεν γίνονται αντικείμενα επεξεργασίας πριν την προσφυγή στα δικαστήρια (Moore, 2020), ή γίνονται με τρόπο αποσπασματικό, με αποτέλεσμα να οδηγούν σε «αμυντική οχύρωση» πολλών γονέων και σε καταφυγή σε επιθετικές θέσεις και αντιπαραθέσεις μέσα από νομικά, ή κατ' επίφαση νομικά, επιχειρήματα.

Υπάρχουν διάφοροι τρόποι να αντιδράσει κάποιος στη διάρρηξη μίας σχέσης ή στο τραύμα που έχει προκύψει από διάφορες καταστάσεις ή συμπεριφορές μέσα στο γάμο. Δεν θα αναφερθούμε στο ευρύ φάσμα των περιπτώσεων, αλλά όταν υπάρχει ρήξη, ανεξάρτητα από την αιτιολογία ή την αφορμή, πολύ συχνά και οι δυο σύντροφοι αδυνατούν ή χάνουν τη δυνατότητα διαχείρισης του αποχωρισμού.

Είναι δεδομένο, ότι συχνά ο/η σύντροφος που υπόκειται έναν μη-επιθυμητό χωρισμό και εκτίθεται στο «τραύμα της απόρριψης» βιώνει έντονα εχθρικά (π.χ. οργή), ή αντίθετα αυτό-απαξιωτικά/ καταθλιπτικά συναισθήματα και ένα αίσθημα εγκατάλειψης ή προδοσίας.

Κατά συνέπεια είναι πολύ πιθανόν ο ένας γονέας ή και οι δύο, σε ανάλογες περιπτώσεις, να μην καταφέρουν να «εμπεριέξουν» (contain) τα συναισθήματα αυτά και να τα εκφράσουν μέσα από αυτοκαταστροφικές ή παθητικές στάσεις, ή αντίθετα να τα εκφορτίσουν (εκδραματίσουν) μέσα από επιθετικές συμπεριφορές ενάντια σε άλλους (π.χ. στα παιδιά, στον/στην πρώην σύντροφο, ή/και σε πρόσωπα του οικογενειακού περιβάλλοντος που εμπλέκονται με διάφορους τρόπους) (Warshak, 2010).

Ο θυμός και η ενδεχόμενη επιθετικότητα προς τον/την πρώην σύντροφο ενισχύει το αίσθημα δύναμης, βοηθάει στην αποκοπή από αυτόν/αυτήν, αλλά και στην κάμψη ή μείωση των καταθλιπτικών συναισθημάτων μέσω του αισθήματος εκδίκησης ή της «ανταπόδοσης» του πόνου και της κατίσχυσης του άλλου, σε καίρια ζητήματα της ζωής του

Μια από τις πλέον επιθετικές πρακτικές είναι η «υπονόμηση» της εικόνας του/της πρώην συζύγου στα παιδιά με αποτέλεσμα την υπονόμηση της σχέσης μαζί τους, ή ακόμη και την «αποκοπή» του/της άλλου/ης από αυτά (Vilalta & Nadal, 2017, Warshak, 2010)

Οι πρακτικές αυτές που περιγράφονται ως αλλοτριωτικές, σε συναισθηματικό επίπεδο, για το ίδιο το παιδί ανεξάρτητα από το «δίκιο» ή όχι, του γονέα, λειτουργούν «αποξενωτικά» σε σχέση με βασικές πλευρές της ζωής του και υπονομούν την ψυχική του ανάπτυξη (Bernet & Baker, 2013. Bernet, Von Boch-Galhau, Baker & Morrison, 2010. Vilalta & Nadal, 2017)

Πιο συγκεκριμένα, οι «αλλοτριωτικές» για το παιδί πρακτικές, στο πλαίσιο της συζυγικής σχέσης, μπορεί να εκτείνονται από την παρεμπόδιση της επικοινωνίας και επαφής με διάφορους εκλογικευμένους και μη τρόπους, την ανοιχτή ή συγκαλυμμένη απαξίωση του άλλου γονέα στα μάτια του παιδιού, έως και τις αμφίβολες, υπερβολικές, ή ακόμη και σκόπιμα ψευδείς μαρτυρίες και καταγγελίες για την ψυχική καταπόνηση του παιδιού σε σχέση με ανάρμοστες συμπεριφορές του άλλου γονέα.

Ο γονέας που έχει την επιμέλεια, αντικειμενικά ή όχι, νοιώθει συχνά απόλυτα πεπεισμένος/η για τη δική του/της στάση και για τον τρόπο που υιοθετεί για την ανατροφή και προστασία των παιδιών, αγνοώντας τις επιπτώσεις που έχουν οι δικές του, συνειδητές ή μη, εχθρικές στάσεις (π.χ. κατηγορίες στα παιδιά, απαγορεύσεις επαφής με διάφορες δικαιολογίες, απόκρυψη των προσπαθειών επικοινωνίας του άλλου γονέα, άρνηση απόδοσης διατροφής, κλπ.) στα παιδιά.

Παράλληλα, υπάρχουν περιπτώσεις που παρατηρείται **ένα ευρύ φάσμα ακόμη πιο σοβαρών αρνητικών πρακτικών και αντιδράσεων**: από την ανοιχτή ψυχολογική βία έως σωματικές επιθέσεις, συγκαλυμμένοι εκβιασμοί, αόρατη ψυχολογική βία και εμφανείς πρακτικές παρεμπόδισης, αποκοπής, αποξένωσης των παιδιών από την άλλη οικογένεια. Η σκόπιμη ή μη ενεργοποίηση του παιδιού, ως προστάτη και υπερασπιστή του αδύναμου ή πονεμένου γονέα, συνιστά επίσης μια αλλοτριωτική πρακτική.

Αυτές οι αντιδράσεις που μπορεί να περιλαμβάνουν μέχρι και αδικαιολόγητες προσφυγές στα δικαστήρια αποσκοπούν σε εκτόνωση αρνητικών συναισθημάτων (π.χ. θυμού, οργής, μίσους),

εντάσεων, φόβων, ανασφαλειών, αισθημάτων ματαίωσης, καθώς και σε διευθέτηση οικονομικών ζητημάτων που προκύπτουν από το διαζύγιο.

Στο πλαίσιο της ελληνικής πραγματικότητας, πρόκειται για ένα θέμα που δεν έχει μελετηθεί και υποβαθμίζεται, σκόπιμα ή μη, από πολλούς τόσο νομικούς όσο και επιστήμονες της ψυχικής υγείας και ευρύτερα, οι οποίοι εναντιώνονται στις αλλαγές του ισχύοντος νομικού καθεστώτος (σε αντίθεση με την διεθνή πραγματικότητα (βλ. Bernet et al., 2020. Bernet et al., 2016. Harman et al., 2016. Lorandos et al., 2013. Saini, 2016. Warshak, 2010a, 2015)).

Αντίθετα με τη σωματική βία ή κακοποίηση που συνιστά μια από τις πλέον παθογενείς και τραυματικές συμπεριφορές εντός γάμου, οι συγκαλυμμένες μορφές ψυχολογικής αλλοτρίωσης των παιδιών από τα ίδια τα συναισθήματά τους και της αποξένωσής τους από την άλλη γονική φιγούρα δεν μπορούν να αναδειχτούν εύκολα και παραμένουν ενεργείς και ακόμη πιο υπονομευτικές της ψυχικής τους υγείας.

Το κυριότερο δεν μπορούν να γίνουν αντικείμενο επεξεργασίας από τα παιδιά ώστε να ενταχθούν εποικοδομητικά στο ψυχισμό τους. Το γεγονός δε ότι τα ίδια συχνά βιώνουν μόνο τις αρνητικές συνέπειες των πρακτικών «χειραγώγησης» ή καταστολής των συναισθημάτων τους αυξάνει την πιθανότητα τραυματισμού του παιδικού ψυχισμού τους.

Πρόσφατη μελέτη (Bentley & Matthewson, 2020) σε ενήλικες που είχαν υποστεί ανάλογες εμπειρίες στην παιδική ηλικία, ανέδειξε τις σοβαρές και μακροχρόνιες αρνητικές συνέπειες αυτής της «συναισθηματικής πρακτικής», όπως έντονο άγχος, κατάθλιψη, χαμηλή αυτοεκτίμηση, ενοχές, δυσκολίες συναισθηματικής προσκόλλησης και διαμόρφωσης σχέσεων, μειωμένα ή υπολείπουσα σχολική επίδοση και επαγγελματική επιτυχία. Όλες αυτές τις δυσκολίες, οι ίδιοι τις απέδιδαν στην εμπειρία τους από τη «γονική αποξένωση». Συνοπτικά, η γονική αποξένωση (PA) θεωρείται ότι συμβαίνει όταν ένα παιδί απορρίπτει έναν γονέα και αντιστέκεται στην επαφή μαζί του, χωρίς εύλογη αιτία (Haines et al., 2020).

Από την άλλη η αποκλειστική επιμέλεια, σε περιπτώσεις μονομερούς κατάχρησης ή όταν υπάρχουν φτωχές (απόμακρες και αποσυνδεδεμένες) ή/και συγκρουσιακές σχέσεις είναι πολύ πιθανόν να προκαλεί συναισθήματα και στάσεις παραίτησης στον άλλον γονέα.

Σε σχέση με τον ρόλο του πατέρα

Σε όλα τα αναπτυξιακά στάδια ακόμη και στα πλέον πρώιμα, η συμμετοχή και των δυο γονέων μέσα από πολλαπλούς ρόλους (συχνά συμπληρωματικούς) συνιστά τη βάση για μια ισορροπημένη ανάπτυξη του παιδιού (Fernandes et al., 2020, Rosenberg & Wilcox, 2006, Schroeder & Smith-Boydston, 2017, σ. 454-460).

Η διατήρηση και ενίσχυση της σχέσης και με τους δυο γονείς θεωρείται βασικό κριτήριο για την ισορροπημένη ψυχοκοινωνική ανάπτυξη (Lamb, 2019, Rosenberg & Wilcox, 2006) και αναφαίρετο δικαίωμα των παιδιών.

Η ευρέως γνωστή και γενικώς παραδεκτή θεωρία του δεσμού του Bowlby (1969, 1973) τείνει να θεωρείται πλέον ως ένα «μονοτροπικό» μοντέλο ανάπτυξης (Strauss, 2017), στο οποίο η μητέρα είναι η πρώτη και πιο σημαντική μορφή στη ζωή ενός βρέφους, ενώ οι προσκολλήσεις με άλλα σημαντικά πρόσωπα πραγματοποιούνται μέσω της δικής της επιρροής και θεωρούνται ως δευτερεύουσες (Strauss, 2017, σ. 9) .

Η πρωταρχική σχέση με τη μητέρα είναι πράγματι ιδιαίτερα σημαντική στις πρώιμες φάσεις ανάπτυξης του βρέφους, ιδιαίτερα όσον αφορά τη φροντίδα με όρους σταθερότητας, αξιοπιστίας και σύντονης ανταπόκρισης στις ανάγκες του βρέφους. Στο πλαίσιο αυτό, είναι καθοριστικής αξίας ο υποστηρικτικός ρόλος του πατέρα σε αυτή τη φάση, ώστε να αναπτυχθεί ομαλά και με όρους ασφάλειας η πρωτογενής δυαδική **σχέση μητέρας-βρέφους** (βλ. Schroeder & Smith-Boydston, 2017).

Ως εκ τούτου, η πρωταρχική σχέση μητέρας-βρέφους κατά τους πρώτους μήνες ζωής του δεν συνεπάγεται τον αποκλεισμό ή την υποτίμηση των άλλων σημαντικών προσώπων. Αντίθετα, ο πατέρας και άλλα σημαντικά πρόσωπα παίζουν εξίσου ζωτικό ρόλο, καθώς διαμορφώνουν το πλαίσιο για μία ομαλή πρώιμη ανάπτυξη του παιδιού.

Η ιδέα ότι είναι απαραίτητο για τα βρέφη να έχουν μόνο ένα βασικό πρόσωπο αναφοράς-δεσμού (μονοπρόσωπος δεσμός) συνεχίζει να έχει τεράστια επιρροή στην κοινωνική και «κλινική» αντίληψη, ανεξάρτητα από τα τεράστια οφέλη για ένα βρέφος ή νήπιο που αναπτύσσει ταυτόχρονα ισχυρούς δεσμούς με άλλα πρόσωπα (Strauss, 2017), καθώς και την ίδια την πραγματική συνθήκη που ισχύει σε πολλές οικογένειες, όπου λειτουργεί συμπληρωματικά ένα ευρύτερο σύστημα σχέσεων και προσώπων και όχι μόνο οι δύο γονείς

Αυτό το μοντέλο της πυρηνικής οικογένειας συνιστά μια πολιτισμική και επιστημονική «κατασκευή» χαρακτηριστική του εικοστού αιώνα. Συνεπώς, δεν συμπεριλαμβάνει τις διαφορετικές πρακτικές παιδικής φροντίδας που παρατηρούμε σε περισσότερο συλλογικές-κολεκτιβιστικές κουλτούρες με βάση τις οποίες μεγάλωσαν τα βρέφη στη διάρκεια των αιώνων (Strauss, 2018).

Υπάρχουν πολλοί σημαντικοί λόγοι για τους οποίους αυτή η περιοριστική αντίληψη της ανάπτυξης θεωρείται προβληματική (Strauss, 2017).

Όσον αφορά τον πατρικό ρόλο, φαίνεται ότι η πρώιμη εμπλοκή του πατέρα με θετικό τρόπο είναι σημαντική σε συναισθηματικό, γνωστικό, κοινωνικό και σωματικό επίπεδο και για την αποφυγή ψυχοπαθολογίας (βλ. (Amato & Dorious, 2010. Emmanuel, 2002, Etsegoyen, 2002, Κουρκούτας, 2009, Lamb, 2010, Lamb & Lewis, 2010, Murray, 2016, Schroeder & Smith-Boydston, 2017). Λειτουργεί, επίσης, συμβολικά σε βιωματικό επίπεδο, αλλά και στο επίπεδο της «πραγματικότητας» σε σχέση με την αναγνώριση της ταυτότητας του παιδιού, ως ψυχικού-σεξουαλικού προσώπου και προσώπου επιθυμίας.

Ιδιαίτερα, σε ψυχοσυναισθηματικό επίπεδο η εμπλοκή του πατέρα ως τρίτου προσώπου σε σχέση με την απόλυτα **συμβιωτική σχέση μητέρας-παιδιού** είναι σημαντική για τη **συγκρότηση του πρωτογενούς κοινωνικού εαυτού** και της διαμόρφωσης μιας ξεχωριστής ταυτότητας μέσα στο ευρύτερο κοινωνικό «γίνεσθαι» (Rosenberg & Wilcox, 2006, Schroeder & Smith-Boydston, 2017).

Ο πατέρας «εισάγει» το νήπιο στο **κοινωνικό και διαπροσωπικό πεδίο**, σε μια τριγωνική σχέση που το απεγκλωβίζει από **την πρωταρχική καθρεπτική/ συμβιωτική σχέση** με την μητέρα, μία σχέση που αν διατηρηθεί ως τέτοια μέσα στον χρόνο ευνοεί το αίσθημα παντοδυναμίας και τον εγκλεισμό «στη ναρκισσιστική διάσταση του εαυτού» (βλ. π.χ. Davis, 2002, Target & Fonagy, 2002)

Σε επόμενα αναπτυξιακά στάδια, η «πατρική απουσία» ή δυσλειτουργία αντανακλάται μέσα από μια υπερβολική προσκόλληση στην μητέρα που μπορεί να εκφράζεται με ενοχική αποστασιοποίηση – ειδικά όταν αυτή βιώνεται ως «παθούσα» ή δυστυχισμένη- ή ακόμη και σε δυσκολίες πραγματικής δέσμευσης με κάποιο άλλο πρόσωπο.

Η **θέση του πατέρα στον «λόγο» (discourse) της μητέρας**, ως συμβολική φιγούρα, εκπροσώπου της κοινωνικής τάξης πραγμάτων, είναι πολύ σημαντική.

Η απώλεια του πατέρα, η απουσία του, η δυσλειτουργικότητά του και η απαξίωση του, ως προς τον συμβολικό του ρόλο, από την μητέρα/ σύζυγο, καθώς και οι δικές του ελλείψεις επιφέρουν σοβαρές συνέπειες στην ψυχοκοινωνική λειτουργία και οργάνωση του παιδιού (Κουρκούτας, 2009, Murray, 2016 Rosenberg & Wilcox, 2006), ενώ και η στάση του πατέρα απέναντι στη μητέρα είναι επίσης καταλυτική (Rosenberg & Wilcox, 2006)

Ο αυταρχικός ή βίαιος πατέρας όχι μόνο δεν εκπληρώνει αυτόν τον ρόλο, αλλά αντίθετα «διαλύει» τη δυνατότητα του παιδιού να ολοκληρωθεί ψυχικά/ κοινωνικά, καθώς και ως προς την ταυτότητα φύλου (Featherstone & Peckover, 2007, Κουρκούτας, 2009).

Από την άλλη υποστηρίζεται ότι πέρα από την βοήθεια σε μητέρες και παιδιά είναι επείγουσα ανάγκη αυτοί οι πατέρες να υποστηριχθούν και να βοηθηθούν να αναπτύξουν καλές γονικές πρακτικές, πρακτικές επίλυσης προβλημάτων ή συγκρούσεων, εφόσον πολλές ανάλογες συμπεριφορές, με βάση στοιχεία, εκδηλώνονται σε φάσεις συζυγικών εντάσεων και προστριβών, ειδικά όσον αφορά τους πατέρες που δεν είναι «παθολογικά» βίαιοι ή συναισθηματικά αποσυνδεδεμένοι (βλ. Carlson & Casey, 2018, Featherstone & Peckover, 2007)

Σε κοινωνικό επίπεδο έχει παραμεληθεί ή υποτιμηθεί το γεγονός σοβαρών προβλημάτων κοινωνικών, διαπροσωπικών, ενδοψυχικών που μπορεί να βιώνει μια μητέρα που έχει την αποκλειστική ευθύνη της ανατροφής ενός και δύο παιδιών, με τις αναπόφευκτες προκλήσεις, απαιτήσεις και δυσκολίες της καθημερινότητας, που επιβαρύνουν το οικογενειακό κλίμα, ειδικά σε περιπτώσεις αποκλεισμού ή σκόπιμης αποφυγής εμπλοκής από την πλευρά του πατέρα (Schroeder & Smith-Boydston, 2017).

Είναι χαρακτηριστική η έρευνα που δείχνει ότι σε περιπτώσεις κατάθλιψης της μητέρας, η εμπλοκή του πατέρα μπορεί να μειώσει τις αρνητικές συνέπειες στα παιδιά (βλ. Stuart, 2017, σ. 454), ενώ δεν είναι καθόλου σίγουρο αυτό όταν ο πατέρας περνά πολύ περιορισμένο χρόνο με το παιδί (βλ. Stuart, 2017, 455).

Γι' αυτό το λόγο προτείνεται και η υποχρεωτική διαβούλευση σε περιπτώσεις προστριβών, συγκρούσεων ή διαφωνιών, ώστε να αναλάβει, στο μέτρο του εφικτού, ο κάθε γονέας μερίδιο της ευθύνης της γονικής ανατροφής (Warshak, 2010a).

Σε σχέση με την συνεπιμέλεια

Συνολικά, η σύγχρονη έρευνα ανατρέπει **«το παλαιότερο μοντέλο προσέγγισης» της «μητρικής σχέσης με το παιδί, ως κυρίαρχης και μοναδικής»** και επισημαίνει την ανάγκη για ομαλοποίηση/ εξισορρόπηση των σχέσεων και με τους δύο γονείς μέσα από σύγχρονες πρακτικές, **με την υποστήριξη της νομοθεσίας και την διαμεσολάβηση των ειδικών** (Holstein, 2019. Nielsen, 2018).

Άλλωστε σε μια πρόσφατη έρευνα (Fransson et al., 2016), οι **διαζευγμένοι γονείς, ακόμη και αυτοί που ήταν σε μια συγκρουσιακή σχέση, θεωρούσαν στην πλειονότητά τους, τη συνεπιμέλεια ως κάτι θετικό για την ψυχοσωματική ανάπτυξη των παιδιών τους.**

Ενώ και η μετα-αναλυτική επισκόπηση της Nielsen (2018) υποδεικνύει –καταρρίπτοντας κάποιους μύθους- ότι παρόλο που μπορεί να υπάρχουν συγκρούσεις μεταξύ των πρώην συντρόφων σε συνθήκη

συνεπιμέλειας, όπως υπάρχουν και σε οικογένειες που δεν χωρίζουν, **τα θετικά αποτελέσματα της συνεπιμέλειας συνεχίζουν να υφίστανται σε μια σειρά βασικών αναπτυξιακών δεικτών** (βλ. Nielsen, 2018)

Παράλληλα, έχει αναδειχτεί από την ίδια έρευνα (Nielsen, 2018) ότι στην αρχική φάση ένα ποσοστό μεταξύ 30% και 80% των γονέων δεν ήταν θετικοί απέναντι στην συνεπιμέλεια, στοιχείο που υποδεικνύει ότι **δεν πρόκειται για μια ομοιογενή ομάδα που επιθυμεί την συνεπιμέλεια, όπως υποστηρίζεται από ορισμένους.**

Πιο συγκεκριμένα, όπως έδειξαν οι μελέτες αυτές, πολλοί γονείς σε συνθήκες συνεπιμέλειας δεν είχαν σημαντικά λιγότερες συγκρούσεις και δεν ήταν απαραίτητα πιο συνεργατικοί στις σχέσεις μεταξύ τους συγκριτικά με τους γονείς που είχαν την αποκλειστική επιμέλεια. **Παρόλα αυτά καταγράφηκαν καλύτερα αποτελέσματα για τα παιδιά που ζούσαν σε συνθήκες συνεπιμέλειας, ακόμη και όταν υπήρχαν οικογενειακές συγκρούσεις** (βλ. Nielsen, 2018, σ. 47).

Αυτό μπορεί να ερμηνευτεί με πολλούς τρόπους, αλλά μπορεί και να σημαίνει ότι τα παιδιά διατηρούσαν καλύτερες εσωτερικές ισορροπίες όταν είχαν σχέση και με τους δύο γονείς, ανεξάρτητα από το πως ήταν αυτοί μεταξύ τους.

Ο αποκλεισμός του ενός γονέα από μια βιωματική σταθερή σύνδεση με το παιδί αποδυναμώνει τη γονικότητα και των δυο, ως ομάδα και ως αλληλοσυμπληρούμενο σύστημα αναφοράς των σχέσεων μεταξύ των δυο προσώπων (ανεξαρτήτως φύλου) (Braver & Lamb, 2012) .

Ισχυρά και αδιαμφισβήτητα ερευνητικά δεδομένα για την εφηβεία, υποδεικνύουν ότι η επιτυχημένη μετάβαση στην ενηλικίωση επέρχεται στο πλαίσιο μιας σταθερής και στενής σχέσης και με τους δύο γονείς (Settersten & Ray, 2010. Straus, 2017).

Το σύστημα της αποκλειστικής επιμέλειας, όπως εφαρμόζεται στην Ελλάδα, φαίνεται να δημιουργεί αρνητικές επιπτώσεις που δεν έχουν μελετηθεί έως σήμερα.

Με βάση τα διεθνή δεδομένα, η αποκλειστική επιμέλεια σε περιπτώσεις διαφωνιών και συγκρουσιακών σχέσεων, φαίνεται να **παράγει περισσότερες συγκρούσεις και αντιπαραθέσεις που συχνά εκφράζονται με προσφυγές στα δικαστήρια λόγω της θεώρησής της ως της μόνης διεξόδου/ ενδεχόμενης δικαίωσης. Τα παιδιά που βιώνουν παρόμοιες καταστάσεις επηρεάζονται πολύ αρνητικά** (βλ. - Buchanan et al., 1991 -Stanford Project).

Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά που μετέφεραν μηνύματα μεταξύ των γονέων τους σχετικά με τις πληρωμές, τη φροντίδα του παιδιού, καθώς και άλλα αμφιλεγόμενα ζητήματα ή τους ρωτούσαν για την κατάσταση στο σπίτι του/της πρώην συζύγου παρουσίαζαν περισσότερα συμπτώματα κατάθλιψης και περισσότερες προβληματικές συμπεριφορές ή δυσκολίες (π.χ. μαθησιακές δυσκολίες, παραβατικότητα, κατάχρηση ουσιών), καθώς φαίνεται να βίωναν έναν «**εσωτερικό διχασμό**», με βάση την ορολογία των ερευνητών (βλ. Buchanan et al., 1991, Department of Justice, 2004- https://www.justice.gc.ca/eng/rp-pr/fl-lf/parent/2004_3/cust-gar.html).

Είναι σημαντικό να τονισθεί ότι στη μετα-αναλυτική επισκόπηση της Nielsen (2018) παρά τα σημαντικά θετικά αποτελέσματα/ οφέλη συνολικά για τα παιδιά σε συνθήκη συνεπιμέλειας, σε 6 μελέτες από τις 60, τα «**παιδιά της συνεπιμέλειας**» είχαν χειρότερα αποτελέσματα από τα «**παιδιά στην αποκλειστική επιμέλεια**» σε έναν μόνον από τους δείκτες ψυχικής ευημερίας (βλ. Nielsen, 2018, σ. 44).

Σε 19 μελέτες, επίσης, ανεξάρτητα από τη γονική σύγκρουση, τα παιδιά σε συνθήκες συνεπιμέλειας είχαν καλύτερα αποτελέσματα σε όλες τις αξιολογήσεις σε 9 μελέτες, ίσα και κάποια καλύτερα σε 5 μελέτες, ίσα σε 2 μελέτες, και χειρότερα αποτελέσματα σε 1, αλλά καλύτερα αποτελέσματα σε άλλες αξιολογήσεις σε 3 μελέτες (Nielsen, 2018)

Από την άλλη, ακόμη και σε περιπτώσεις συγκρουσιακών διαζυγίων ή εντάσεων και συγκρούσεων μεταξύ των δυο γονέων, πρόσφατα ισχυρά ερευνητικά δεδομένα (επισκόπηση 60 μελετών) υποδεικνύουν τις θετικές επιδράσεις της συνεπιμέλειας σε σχέση με την ανάπτυξη των παιδιών σε βασικούς τομείς της ζωής τους (Nielsen, 2018)(βλ. <https://childandfamilyblog.com/effect-divorce-child-development-joint-custody-conflict/>)

Στην μετανάλυση της Nielsen (2018) το κυρίαρχο και σταθερό όφελος για τα παιδιά της κοινής φυσικής επιμέλειας είναι ότι έχουν καλύτερες σχέσεις με τους γονείς τους. Αυτό είναι και το πιο σημαντικό πλεονέκτημα, καθώς έχει αποδειχθεί σταθερά στην έρευνα για την ανάπτυξη των παιδιών ότι οι στενές σχέσεις γονέα – παιδιού παρέχουν ένα ευρύ φάσμα ωφελειών (Lamb, 2010)

Η έρευνα πάνω στην «αντιπαράθεση των γονέων που καταλήγει σε consensus» (κοινή συναίνεση) προβλέπει στα παιδιά λιγότερες δυσκολίες σε επίπεδο συμπεριφοράς, λιγότερα προβλήματα που σχετίζονται με την υπερκινητικότητα και γενικά λιγότερες δυσκολίες στην κοινωνική επαφή με τους συνομηλίκους τους (McIntosh & Smyth, 2012).

Συνολικά και με βάση, επίσης, πρόσφατα ερευνητικά δεδομένα (μετα-ανάλυση ερευνών) υποδεικνύεται ότι σε σχέση με την αποκλειστική επιμέλεια (sole custody) και την συνεπιμέλεια (joined custody) (με ποσοστό χρόνου που αφιερώνουν τα παιδιά σε κάθε σπίτι να κυμαίνεται από ένα τρίτο χρονικό τμήμα (70% / 30%) σε ισοδύναμο χρόνο (50% / 50%) φαίνεται ότι τα παιδιά που περνούσαν πολύ χρόνο με τους γονείς (συνεπιμέλεια) είχαν πολύ καλύτερα αναπτυξιακά αποτελέσματα σε σχέση κυρίως με την συμπεριφορική και την κοινωνική τους προσαρμογή, καθώς και τη χρήση ουσιών (Bauden, Pearson & Drapeu, 2016)

Πιο συγκεκριμένα, τα δεδομένα από τις 19 επιλεγμένες μελέτες αποκάλυψαν σημαντικά θετικά οφέλη για τα παιδιά σε συνθήκες συνεπιμέλειας που πέρασαν σχεδόν ίσο χρονικό διάστημα (40% –60% / 50% –50%) με τους γονείς τους (Bauden, Pearson & Drapeu, 2016).

Σε μία άλλη επισκόπηση μελετών σε δείγμα 150.000 παιδιών (Bergstrom 2015), τα παιδιά της συνεπιμέλειας με εναλλασσόμενη κατοικία είχαν λιγότερα ψυχοσωματικά προβλήματα, αντίστοιχα με εκείνα των παραδοσιακών οικογενειών, ενώ τα παιδιά της αποκλειστικής επιμέλειας εμφάνισαν ψυχοσωματικά προβλήματα σε ποσοστό 25%.

Σε σχέση με την εφηβεία στην μετα-ανάλυση της Nielsen (2018), σε 21 από 24 μελέτες που αφορούσε εφήβους, οι έφηβοι που ζούσαν σε κοινή επιμέλεια ήταν πιο καλά προσαρμοσμένοι από τους εφήβους της αποκλειστικής επιμέλειας σε πολλαπλές διαστάσεις εφηβικής συμπεριφοράς όπως αλκοόλ, κάπνισμα, χρήση ναρκωτικών, επιθετικότητα, παραβατική συμπεριφορά, κακή σχέση με συνομηλίκους. Επιπλέον, οι έφηβοι της κοινής επιμέλειας ανέφεραν καλύτερες σχέσεις με τους δύο γονείς τους, παππούδες και γιαγιάδες. Σε μία άλλη μελέτη σε εφήβους στο Βέλγιο (Havermans, Sodermans & Matthijs, 2017) αναδείχτηκε ότι τα πιο αφοσιωμένα και καλύτερα συμπεριφερόμενα παιδιά ήταν αυτά που είχαν καλές σχέσεις με τους γονείς τους και ειδικά με τους πατέρες τους.

Ολοκληρώνοντας τις αναφορές, θα παραθέταμε τα συμπεράσματα της εργασίας του Michael Lamp Καθηγητή στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, ενός από τους πλέον εξέχοντες ερευνητές στο πεδίο των

οικογενειακών θεμάτων και του ρόλου του πατέρα, ο οποίος συνοψίζει τα αποτελέσματα επιστημονικού συμποσίου με συμμετοχή 12 εκ των πλέον αναγνωρισμένων παγκοσμίως ακαδημαϊκών και ερευνητών σε αυτό το πεδίο, ως ακολούθως (βλ. Braver & Lamb, 2018):

(α) η συνθήκη συνεπιμέλειας από κάθε άποψη είναι ωφέλιμη για το παιδί

(β) η συνθήκη νομικής συνεπιμέλειας υποδεικνύει και υπογραμμίζει τόσο στο παιδί, όσο και στο κοινωνικό σύνολο την έννοια της γονικής συνυπευθυνότητας –πέραν των διαφωνιών- και του παραγκωνισμού των διενέξεων προς χάρη του παιδιού, ενώ ενέχει και μια υψηλή συμβολική (κοινωνική / προσωπική-συναισθηματική) αξία

(γ) αναγνωρίζεται η συμβολική αξία της αλλαγής των θεσμών και της προαγωγής μιας διαφορετικής κουλτούρας οικογενειακού δικαίου/ οικογενειακών αξιών πέρα από τις δικαστικές διαμάχες

(δ) επισημαίνεται η ανάγκη να εντοπίζονται με τρόπο σαφή, έγκυρο και άμεσο οι περιπτώσεις κακοποίησης/ παραμέλησης και γενικότερα κάθε είδους ψυχολογικής/ σωματικής βίας, ώστε να προστατεύονται τα παιδιά και οι γονείς που είναι εν δυνάμει θύματα

(ε) η κατά περίπτωση ενδεδειγμένη εξέταση της «δυναμικής» της κατάστασης για την πλέον ταιριαστή και ωφέλιμη απόφαση μέσα από την επίλυση των θεμάτων που προκύπτουν

(στ) σε σχέση με τις συγκρουσιακές καταστάσεις, επισημαίνεται ότι η «σύγκρουση» δεν είναι ένα στατικό και σταθερό φαινόμενο, αλλά υπόκειται σε αλλαγές ως αποτέλεσμα πολλών παραγόντων, συμπεριλαμβανομένης και της παρέλευσης του χρόνου. Οι παρεμβάσεις μπορούν επίσης να μετριάσουν τον βαθμό σύγκρουσης μεταξύ των γονέων, ακόμη και όταν συμμετέχει μόνο ένας από τους γονείς (Cookston, Braver, Griffin, DeLusé, & Miles, 2007).

(ζ) Η Nilesen (2018) εξέτασε έξι διαφορετικές μελέτες που δείχνουν ότι τα παιδιά επωφελήθηκαν σημαντικά από την συνεπιμέλεια ακόμη και όταν ένας γονέας αντιτίθετο αρχικά σε αυτή. Η συμφωνία μεταξύ των γονέων δεν είναι απαραίτητα δεδομένη, αλλά εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το πλαίσιο, ιδίως από παράγοντες που σχετίζονται με το δικαστήριο (Fabricius et al., 2010). Κατά συνέπεια, όταν οι γονείς εκπαιδεύονται από δικαστήρια και τους δικηγόρους και άλλους επαγγελματίες στο ότι η συνεπιμέλεια είναι επωφέλης, η στάση τους συχνά αλλάζει.

Η συνεπιμέλεια ως κατάσταση διαμοιρασμού των ευθυνών θεωρητικά βοηθά τους γονείς να εκπληρώσουν πολύ καλύτερα τους ρόλους τους, ενώ συγχρόνως δίνει την δυνατότητα στο παιδί να αντιλαμβάνεται και να βιώνει ένα είδος ισότητας στη σχέση τους, που συναισθηματικά επιτρέπει πιο υγιείς ταυτίσεις και με τους δυο γονείς, ανεξαρτήτως φύλου, κάτι που θεωρείται σήμερα ως συμβολή σε μια ολοκληρωμένη προσωπικότητα (Samuels, 2016).

Σε κάθε περίπτωση, όμως, είναι απαραίτητο να προσδιορίζεται υπό ποιες συνθήκες και για ποιες περιπτώσεις παιδιών, η μορφή της συνεπιμέλειας φαίνεται να είναι η πλέον κατάλληλη (Bauden et al., 2019, McIntosh, 2009; Vanassche et al., 2013).

Σε σχέση με τα παιδιά με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες: πρόκειται για ένα τεράστιο θέμα που έχει παραμεληθεί και χρειάζεται μέριμνα και συνθήκες συνυπευθυνότητας και από τους δυο γονείς, καθώς και θεσμικά κατοχυρωμένη εξειδικευμένη υποστήριξη στις περιπτώσεις ατομικών ή οικογενειακών ελλείψεων και προβλημάτων.

Προαπαιτούμενα για τη συνεπιμέλεια και συμπληρωματικά σχόλια σε σχέση με τον αποκλεισμό ενός εκ των δύο γονέων

Αναγνώριση των εκατέρωθεν «φόβων, άγχους, και ανασφάλειας» που διακατέχουν τους γονείς που είναι εν διαστάσει, σε ρήξη, σύγκρουση ή αποστασιοποίηση.

Ταυτοποίηση όλων των κακοποιητικών συμπεριφορών και όχι μόνο των εμφανών –σωματικής/ ψυχολογικής βίας και απειλών. Επίσης, αναγνώριση της *αόρατης βίας* των έμμεσων ή άμεσων, σκόπιμων και μη, αποκλεισμών των γονέων που δεν έχουν την αποκλειστική επιμέλεια.

Ο αποκλεισμός του άλλου γονέα μπορεί να ενισχύσει την παραίτηση, τα καταθλιπτικά συναισθήματα, ή ακόμη και ακραίες αντιδράσεις επιθετικότητας, ως μέσο επίλυσης των διαφωνιών ή του αποκλεισμού και όχι απλά ως έκφραση στοιχείων της προσωπικότητας.

Συχνά δε ο αποκλεισμός του άλλου γονέα παράγει το φαινόμενο της αποκαλούμενης «γονικής αποξένωσης», όπου ο μη έχων την επιμέλεια γονέας, όπως και η οικογένειά του ολόκληρη, είτε αποκλείεται είτε με τις διαμορφούμενες συνθήκες αδυνατεί να οικοδομήσει μια ουσιαστική σχέση με το παιδί του/της, πράγμα που είναι ματαιωτικό και για τον ίδιο/την ίδια αλλά και για το ίδιο το παιδί (Warshak, 2010, a,b).

Γονική αποξένωση, που ουσιαστικά είναι η αποξένωση του παιδιού από τον ίδιο του τον εαυτό, καθώς και από τα ίδια τα συναισθήματα του, ειδικά τα θετικά συναισθήματα, για τον άλλον γονέα και κυρίως τη ρήξη του συναισθηματικού του κόσμου (Baker & Ben-Ami, 2011).

Η έμμεση ή σκόπιμη αποκοπή του παιδιού από τον άλλον γονέα /την άλλη μισή οικογένειά του (παππούδες, θείοι, ξαδέλφια, κλπ.) συνιστά μια αποξένωση του παιδιού από την ευρύτερη οικογένεια και φυσικά αλλοτρίωση των συναισθημάτων του προς συγγενικά του πρόσωπα, κυρίως όταν έχει θετική σχέση ή θετικά συναισθήματα για αυτούς, την υπονόμηση της αίσθησης του ανήκειν που αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο της συγκρότησης του ως υποκείμενο.

Πολλές φορές όταν το διαζύγιο έρχεται πολύ νωρίς, οι πατέρες δεν είχαν (συνήθως) την ευκαιρία να αναπτύξουν μια ουσιαστική σχέση με το παιδί τους.

Αλλά και τα παιδιά τους αποκλείονται από αυτή τη δυνατότητα και προοπτική, συχνά χωρίς να ερωτηθούν και με την πεποίθηση ότι δεν χρειάζονται τον πατέρα τους, παρά τον μεγάλο αριθμό γυναικών που αντιλαμβάνονται την αναγκαιότητα διατήρησης μιας καλής σχέσης ακόμη και σε περιπτώσεις με προβλήματα.

Συχνά όταν ο γονέας που έχει την επιμέλεια είναι επιθετικός, εκδικητικός ή απλά αρνητικός για διάφορους λόγους, ουσιαστικά «δεν επιτρέπει» στα παιδιά την ανάπτυξη της σχέσης αυτής.

Αυτό μπορεί να γίνει με πολλούς τρόπους: ρητά ή άρρητα με αρνητικά σχόλια για το πρόσωπο ή τα συναισθήματα του άλλου γονέα, έμφαση στα προβλήματα του, διόγκωση και παρερμηνεία κάποιων συμπεριφορών, ανοιχτές-συγκαλυμμένες αρνητικές αναφορές, αμφισβήτηση της γνησιότητας του ενδιαφέροντος και των συναισθημάτων για τα παιδιά, κοκ.

Αυτό βέβαια συνιστά μια μορφή βίας και αποκλεισμού από την επαφή (συνήθως ως προς τον πατρικό ρόλο) και την ευκαιρία εμπλουτισμού του εαυτού με την ανάπτυξη σχέσεων με ένα άλλο σημαντικό πρόσωπο αναφοράς/ οικογένεια αναφοράς, που η έρευνα έχει τόσο καίρια και συστηματικά επισημάνει (Bernet, 2017. Bernet, Rohner & Reay, 2021. Harman, Kruk & Heis, 2018)

Αυτή η κατάσταση αποκλεισμού ολόκληρων οικογενειών από τη ζωή του παιδιού λόγω συγκρούσεων ή αντιπαραθέσεων των γονέων, ενισχύει την ένταση και το βάθος σε πολλές περιπτώσεις της τραυματικής εμπειρίας αυτών των ανθρώπων και συχνά των παιδιών.

Ως εκ τούτου, οι έμμεσες ή άμεσες απαγορεύσεις για ανάπτυξη σχέσεων και συναισθημάτων για τον άλλον γονέα, με βάση τα συναισθήματα/ αντιλήψεις του γονέα που έχει τη νομική ή ψυχολογική ισχύ, συνιστά μορφή βίας για το παιδί (Harman, Bernet & Harman, 2019).

Ο αντίλογος για τη συνεπιμέλεια

Η παραγωγή και ενίσχυση των συγκρούσεων και των διαφωνιών, οι διάφορες μορφές ήπιας, ευκαιριακής ή ακόμη και σκόπιμης επιθετικότητας ή συναισθηματικής αλλοτρίωσης που θεωρούμε ότι εντείνονται με την ισχύουσα νομοθεσία (Warshak, 2010, a, b), δεν έχει μελετηθεί και έτσι παραμελείται, ή αγνοείται συστηματικά, από επιστήμονες και μη που εναντιώνονται στην συνεπιμέλεια και έχουν μια αρνητική εικόνα για τον νέο Νόμο.

Τα επιχειρήματα που αναφέρονται για κακοποιητικούς γονείς που θα αναλάβουν την συνεπιμέλεια, είναι κατά βάση άκυρα, καθώς αυτό δεν ισχύει σε πλείστες περιπτώσεις. Η επιμέλεια δεν δίνεται ποτέ σε αποδεδειγμένα κακοποιητικούς γονείς, ενώ και η κακοποίηση κάθε μορφής συνιστά ποινικό αδίκημα.

Το θέμα της κακοποίησης και της υπαρκτής βίας στις συζυγικές σχέσεις και τις γονικές πρακτικές είναι πρωτίστως ένα ζήτημα εντοπισμού και διαχείρισης της (και από ειδικούς και μη) πριν το διαζύγιο.

Η αποτελεσματικότητα των θεσμικών διαδικασιών ταυτοποίησης/ εντοπισμού και διαχείρισης, καθώς και των έγκυρων και αποτελεσματικών δικαστικών αποφάσεων είναι ένα τεράστιο κοινωνικό ζήτημα και δεν σχετίζεται με την συνεπιμέλεια. Η ενδεδειγμένη διερεύνηση καταστάσεων και περιπτώσεων κακοποίησης είναι ύψιστη υποχρέωση των θεσμικών (ειδικών) και δικαστικών υπηρεσιών, σε κάθε περίπτωση.

Αντίθετα, δεν έχει μελετηθεί και υποβαθμίζεται ή αγνοείται το ότι πολλοί γονείς που είναι επαρκείς δεν μπορούν να έχουν σχέση με τα παιδιά τους, να έχουν την ευκαιρία, δηλαδή, να αναπτύξουν μια ολοκληρωμένη βιωματική σχέση και σύνδεση μέσα από ικανοποιητικό χρόνο με τα παιδιά, κάνοντας και προσφέροντας διαφορετικά πράγματα σε πολλά επίπεδα (συναισθηματικό, γνωστικό, κοινωνικό κλπ.) ανεξάρτητα από το αν γίνονται ή προσφέρονται από τον άλλο γονέα.

Αναφορικά με την άποψη σχετικά με την κουλτούρα των ζευγαριών και της ελληνικής κοινωνίας ότι δεν είναι έτοιμοι για τη συνεπιμέλεια, μάλλον πρόκειται για διαστρεβλώσεις, ατομικές ή συλλογικές, με βάση προσωπικές αντιλήψεις. Πέραν του ότι αγνοούνται οι βασικές αλλαγές στην ελληνική οικογένεια, προάγεται μια κουλτούρα διαχωρισμού των φύλων, σύγκρουσης και αντιπαράθεσης μέσα και από τον έμμεσο υποβιβασμό των γονέων που παραμένουν αποκλεισμένοι, αλλά και την υποτίμηση των ψυχικών δυνάμεων των ίδιων των παιδιών και των γονέων που δεν έχουν τη δυνατότητα να ζουν μαζί με τα παιδιά τους.

Η αποκλειστική επιμέλεια από έναν γονέα δεν σημαίνει καλή γονική πρακτική, επαρκή συναισθηματική ανταπόκριση, σταθερότητα ή ανάπτυξη χωρίς άγχη, εμπόδια και συγκρούσεις του γονέα με άλλους συντρόφους ή με την ίδια την οικογένεια του.

Και βέβαια υπάρχουν γονείς που «βολεύονται» ή δεν επιθυμούν τη συνεπιμέλεια και το μοίρασμα ευθυνών, ή ικανοποιούνται με μια αποσπασματική σχέση με τα παιδιά τους, όπως και γονείς ανώριμοι τα πρώτα χρόνια, αλλά που ωριμάζουν σταδιακά.

Το διαζύγιο δεν υποδηλώνει αυτόματα προβληματικές σχέσεις, ούτε απελευθέρωση της γυναίκας ή του άντρα από κάποιον ζυγό, αλλά αδυναμία διατήρησης, ή ρήξης, μιας σχέσης για πολλούς και διάφορους λόγους, ούτε υπονοείται λιγότερη αγάπη προς το παιδί από τον γονέα που δεν έχει την επιμέλεια.

Αντίθετα, η αποκλειστική επιμέλεια και ο περιορισμένος χρόνος που το παιδί περνάει με τον γονέα που δεν έχει την επιμέλεια συνιστά παράγοντα κινδύνου ανεπαρκών σχέσεων, στέρησης του παιδιού από ένα πολύ σημαντικό κομμάτι συναισθηματικών και διαπροσωπικών εμπειριών και με την οικογένεια του άλλου γονέα

Οι κλινικοί γνωρίζουν ότι η διατήρηση της αποκλειστικής επιμέλειας και της ασυμμετρίας της «εξουσίας» σε σχέση με τον γονικό ρόλο μετατρέπεται συχνά σε θέση ισχύος προς τον άλλο γονέα, μέσα από εγωκεντρικές στάσεις ή εχθρικές και εκδικητικές συμπεριφορές, εμπλέκοντας έμμεσα ή άμεσα το παιδί και μάλιστα χωρίς καμία νομική συνέπεια για τον έχοντα την αποκλειστικότητα γονέα.

Βασικότερα επιχειρήματα για τη συνεπιμέλεια

- Η συνεπιμέλεια κατά νομικό τεκμήριο πρέπει να τίθεται σε μια βάση **υποχρεωτική ώστε να προτρέψει/ υποδείξει ακόμη και να υποχρεώσει τους γονείς (με την κατάλληλη βέβαια διαχείριση-διαμεσολάβηση και πλαisiώση μέσα από την επιμόρφωση/ υποστήριξη από ειδικούς του δικαστικού σώματος) να αποδεχτούν ένα πλαίσιο και μία συνθήκη συνύπαρξης και από κοινού διευθέτησης των ζητημάτων των παιδιών και μείωσης των καταστροφικών/ επιθετικών συγκρούσεων, τάσεων παραμέλησης, ή αποστασιοποίησης και παραίτησης ενός εκ των δυο γονέων.**
- Η συνθήκη της συνεπιμέλειας θέτει τις προϋποθέσεις εγκαθίδρυσης μιας συνεργατικής σχέσης που κάνει το παιδί να νοιώσει ότι έχει απέναντί του ένα ζευγάρι δυνατό, που ξέρει να ξεπερνά τις διαφωνίες και τις ενδεχόμενες προστριβές, που μπορεί να φροντίζει, να αγαπά αλλά και να θέτει σταθερά πλαίσια λειτουργίας που μπορεί κατόπιν να ενσωματώσει στο δικό του ψυχισμό (εσωτερικευση/ενδοβολή) και να τον ενδυναμώσει. Υπό την έννοια αυτή αποτελεί σημαντικό παράγοντα ψυχικής ανθεκτικότητας του παιδιού (Britton, 2004).
- Οι συγκρούσεις και ακόμη περισσότερο οι διαφωνίες/ διαφορές και οι (φορτισμένες) αντιπαραθέσεις είναι αναμενόμενες και υπάρχουν στις σχέσεις του ζεύγους, πριν, στη διάρκεια και μετά το γάμο, όπως υπάρχουν παθολογικά ή λιγότερα παθολογικά φαινόμενα/ συνθήκες και αλληλεπιδράσεις ή πρότυπα επικοινωνίας μέσα στο γάμο.
- Το διαζύγιο δεν είναι απαραίτητα σε όλες τις περιπτώσεις μία διέξοδος από τραυματικές ή κακοποιητικές σχέσεις, όπως υπονοείται σε κάποια κείμενα ειδικών ή μη –αυτή είναι μια αποσπασματική εικόνα που δίνεται υποδηλώνοντας ότι οι γονείς δεν μπορούν να συμφωνήσουν, να συνεννοηθούν και να αλλάξουν τις σχέσεις τους.
- Συχνά η τυπική έκδοση του διαζυγίου λειτουργεί ως μια συμβολική/θεσμική διαδικασία που βοηθά τους γονείς να επεξεργαστούν πλέον διαφορετικά τη διαταραγμένη σχέση τους.
- Η προσπάθεια ταύτισης κάθε διαζυγίου με ακραίες συνθήκες και η μη αναγνώριση του δυναμικού στοιχείου των χωρισμών – για παράδειγμα ότι πολλές φορές είναι μια διαδικασία όπου οι γονείς

μπορεί να ωριμάσουν και να δημιουργήσουν συνθήκες συνεννόησης για τα παιδιά με βάση τις υποχρεώσεις τους ως γονείς- οδηγεί σε μία παθολογικοποίηση των καταστάσεων και των συνθηκών ενός χωρισμού, αλλά και ρητά ή άρρητα του ενός γονέα -συχνά με βάση το φύλο-, και άρα προβάλλει τη μη δυνατότητα αλλαγής, γεγονός που βασίζεται σε γενικά, αόριστα και μη-επιστημονικά τεκμηριωμένα επιχειρήματα.

- Ενώ τα συμπεράσματα συχνά βασίζονται σε ενδεικτικές περιπτώσεις από τις συνθήκες της ισχύουσας νομοθεσίας/ ισχύοντος καθεστώτος που πολλές φορές οδηγεί κάποιους γονείς σε επιθετικές διεκδικήσεις και δικαστικές προσφυγές που ερμηνεύονται ακολούθως ως «συγκρουσιακές σχέσεις» που δεν καταλαγιάζουν.
- Εξάλλου, το γεγονός ότι συναισθήματα θυμού, οργής και μίσους πρέπει να υποχωρήσουν και ότι κάθε γονέας πρέπει να βιώσει το πένθος από την πλευρά του, θέτοντας και συμβολικά ένα όριο και τέλος στις αντιπαραθέσεις, δεν αναγνωρίζεται από ανθρώπους που είτε δηλώνονται ως «ειδικοί», είτε δηλώνουν προσωπικές αντιλήψεις/ γνώμες.
- Τα επίπεδα των συγκρούσεων είναι πολλά και διάφορα, δεν είναι όλα καταστροφικά και η έννοια των «constructive conflicts» (εποικοδομητικές συγκρούσεις) είναι ένας όρος ο οποίος επικρατεί στην ψυχολογία, αναγνωρίζοντας ότι αυτές είναι αναπόφευκτο μέρος των οικογενειακών/ συζυγικών σχέσεων, αλλά και ότι πολλές συγκρούσεις μπορεί να έχουν θετικά αποτελέσματα, όταν καταλήγουν σε λύσεις, συνιστώντας ένα πολύ σημαντικό βίωμα και μια ανακουφιστική εμπειρία για τα παιδιά (McCoy, George, Cummings & Davies, 2013).
- Το νομοθετικό/ κοινωνικό πλαίσιο πρέπει να ωθεί προς αυτή την κατεύθυνση τους εμπλεκόμενους και να προωθήσει αυτή την ολοκληρωμένη και εποικοδομητική οπτική (Warshak, 2010b).
- Η επιμόρφωση των δικαστών σε θέματα οικογενειακών δυναμικών, διαχείρισης συγκρούσεων, κατανόησης της ψυχολογίας των γονέων, αναγνώρισης όλων των μορφών και εκδοχών κακοποίησης και βίας, καθώς και της αναπτυξιακής δυναμικής που χαρακτηρίζει παιδιά και εφήβους, αλλά και των διαθέσιμων στρατηγικών επίλυσης, είναι προϋπόθεση για να μειωθεί το κοινωνικό, ψυχικό και οικονομικό κόστος χιλιάδων οικογενειών, καθώς και η τεράστια επιβάρυνση του δικαστικού σώματος

«Ψυχική κατοικία» των παιδιών vs. οικοδομική κατοικία

Όπως έχουμε ήδη εισηγηθεί και τονίζει η «ψυχική κατοικία» των παιδιών και όχι απλά «οι τοίχοι και τα έπιπλα», δηλαδή η οικοδομική κατοικία των παιδιών (βλ. Κουρκούτας, 2021), είναι αυτή που έχει μεγαλύτερη αξία! Βέβαια, το δωμάτιο και ο ατομικός χώρος, η γειτονιά και το φιλικό περιβάλλον είναι σημαντικό να υπάρχουν και να διατηρούνται.

Η έννοια της «ψυχικής κατοικίας» των παιδιών είναι αντίθετη με μια στατική αντίληψη της σταθερότητας. Με άλλα λόγια, το πλαίσιο διαβίωσης του παιδιού είναι σημαντικό να συνίσταται από σταθερές και προσωποποιημένες σχέσεις και εναλλαγή «σταθερών κατοικιών», καθώς και θετική σχέση με τον άλλο γονέα και το οικογενειακό του/της περιβάλλον.

Οι πιο σημαντικοί παράγοντες σε όλα τα εγχειρίδια ψυχικής υγείας και στις επισκοπήσεις μελετών σε σχέση με την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των παιδιών είναι οι εξής: η ψυχολογία των γονέων, η ποιότητα της σχέσης μεταξύ τους και με τα παιδιά και γενικότερα η δυναμική της οικογένειας και το συναισθηματικό-επικοινωνιακό κλίμα, η σειρά των αδελφών, ενώ οι παραμελήσεις, οι διάφορες μορφές μη αναγνώρισης/ αλλοτρίωσης των συναισθημάτων/ αναγκών τους, οι αρνητικές ή βίαιες

αλληλεπιδράσεις/ συμπεριφορές, καθώς και η ακραία φτώχεια, είναι οι πλέον σοβαροί παράγοντες κινδύνου για την ψυχική υγεία των παιδιών.

Η αστάθεια της κατοικίας νοείται συνολικά για την οικογένεια και ως μέρος μια χαώδους ή ασταθούς διαβίωσης/ ζωής/ οικογενειακής οργάνωσης και όχι γενικά και αόριστα και από μόνο του ως στοιχείο ή σε σχέση με την συνεπιμέλεια.

Και βέβαια άλλο η σταθερή εναλλαγή κατοικίας και άλλο η χαώδης διαβίωση.

Σκόπιμα ή μη συγχέεται με την εναλλαγή κατοικίας όπου το παιδί υπό κανονικές συνθήκες ακόμη κι όταν υπάρχουν διαφωνίες- όχι μόνο θα έχει δύο σταθερές κατοικίες, αλλά και δύο γονείς με επαρκείς και «φυσιολογικές» σχέσεις μαζί τους.

Ενώ συχνά ο κίνδυνος από την αποκλειστική επιμέλεια είναι να απομακρυνθεί και να αλλάξει κατοικία ο έχων την επιμέλεια γονέας, χωρίς την συναίνεση του άλλου γονέα, με ότι αυτό σημαίνει για το παιδί.

Βεβαίως τίθεται το ζήτημα από ποια ηλικία και μετά θα πρέπει να υπάρχει η σταθερή εναλλαγή κατοικίας;

Η προσωπική μας εκτίμηση, με βάση τα διαθέσιμα ερευνητικά δεδομένα (βλ. Lamp, 2018), είναι ότι ήδη από τα 2,5 χρόνια και ανάλογα με την περίπτωση, το παιδί μπορεί να περνά σταθερά δύο ή και τρεις ημέρες της εβδομάδας με τον κάθε γονέα και εφόσον έχει ορισθεί ένα ξεκάθαρο πλάνο ανατροφής. Αυτό είναι εφικτό εφόσον το παιδί είναι ικανό να συνδέεται αυτόνομα και με τους δύο γονείς και κρίνεται ότι και οι δύο μπορούν να διασφαλίσουν την επαρκή και κατάλληλη υποστήριξη του παιδιού και την επαρκή και άμεση ικανοποίηση των βασικών αναγκών του.

Σε κάθε περίπτωση πρέπει να διασφαλίζεται η σταθερή εξοικείωση με τον άλλον γονέα από νωρίς, ενώ η πλειονότητα των διαζυγίων αφορούν παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας και εκεί τίθενται, κυρίως, τα θέματα της διαχείρισης της διάρρηξης της καθημερινής ζωής και το πόσο τραυματικές είναι οι συνθήκες για το παιδί εξαιτίας των συγκρούσεων και της έντασης που ακολουθεί, όπως και της απώλειας της σχέσης με τον άλλο γονέα.

Δεν υπάρχουν τεκμηριωμένες και έγκυρες έρευνες που να ενοχοποιούν την συνεπιμέλεια ή την σταθερή εναλλαγή κατοικίας.

Η θέση του Warshak (2014) ότι η επιστημονική βιβλιογραφία ήταν υπέρ των διανυκτερεύσεων για βρέφη και νήπια έπειτα από το διαζύγιο, προσυπογράφηκε από 112 ειδικούς επιστήμονες.

Η δυνατότητα να δίνεται στα παιδιά χωρισμένων γονέων να γνωρίσουν τον άλλον γονέα –με τον οποίον δεν συζούσαν-, σε μετέπειτα ηλικιακές περιόδους, ακόμη και όταν η σχέση με αυτόν δεν ήταν καλή ή ανύπαρκτη, είναι σημαντική σε πολλά επίπεδα, όπως είναι σημαντικό για τα υιοθετημένα παιδιά να έρθουν σε επαφή με τον βιολογικό τους γονέα και την προσωπική τους ιστορία.

Έχει προταθεί, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '70, από την σημαντική γαλλίδα ψυχαναλύτρια παιδιών, Φρανσουάζ Ντολτό, η δυνατότητα ενός ενδιάμεσου (ουδέτερου) χώρου για τη διασφάλιση των συναντήσεων με το παιδί, ώστε να διατηρείται η επαφή και η σχέση με τον άλλο γονέα. Δεν υπάρχουν δεδομένα για τι αν αυτή η στρατηγική εφαρμόστηκε και σε ποιες χώρες και ποια ακριβώς τα οφέλη και για ποιες περιπτώσεις.

Είναι, όμως, πολύ σημαντικό το **θεσμικό πλαίσιο να υποχρεώνει τους γονείς σε διαβούλευση και εύρεση λύσεων** ειδικά όταν υπάρχουν σοβαρές διαφωνίες και συγκρούσεις (η διαβούλευση υπάρχει ήδη ως θεσμός) **για να αποφευχθεί το επιπλέον ψυχικό και οικονομικό κόστος των ασταμάτητων και αναίτιων προσφυγών στα δικαστήρια και η ενίσχυση προστριβών των εντάσεων, σκοπός των οποίων συχνά είναι η «επίθεση» στον άλλον γονέα ή επιβολή αποκλειστικά των προσωπικών αναγκών. Αυτό δείχνει και η διεθνής έρευνα.**

Τα παιδιά δεν είναι κτήμα κανενός και οι γονείς οφείλουν να τα προστατέψουν από τις συγκρούσεις και την τοξικότητα των συναισθημάτων που πιθανόν χαρακτηρίζουν τη συζυγική σχέση μετά το διαζύγιο, ανεξάρτητα από το «δίκιο» του κάθε γονέα ή την «ευθύνη» του για τον χωρισμό.

Επίλογος

- Με όρους επιστημονικής εγκυρότητας, πέρα και από κλινικές υποθέσεις και γνώσεις, είναι σημαντικό να γίνουν διαχρονικές μελέτες και να διασφαλιστούν έγκυρα στοιχεία και πληροφορίες σχετικά με τους οικογενειακούς παράγοντες που επιδρούν, πριν και μετά το χωρισμό, με στόχο τη θεσμική κατοχύρωση των όρων και πολιτικών που αφορούν τις συνθήκες διαβίωσης των παιδιών μετά το διαζύγιο, ως ένα πολύ κρίσιμο κοινωνικό ζήτημα
- Είναι συνείδηση όλων των επιστημόνων ότι δεν υπάρχουν μονο-παραγοντικά φαινόμενα και ότι σε σχέση με την ψυχική και σωματική ανάπτυξη των παιδιών, υπεισέρχονται πάρα πολλοί παράγοντες (προστατευτικοί- κινδύνου) με ένα δυναμικό και αλληλο-συμπληρωματικό τρόπο που δρουν διαχρονικά, συσσωρευτικά, αλληλεπιδραστικά και ενισχυτικά αρνητικών ή θετικών φαινομένων/ διεργασιών.
- Για τον λόγο αυτό και στη σύγχρονη αναπτυξιακή ψυχοπαθολογία μιλάμε για «σχεσιακά αναπτυξιακά συστήματα» (Lehner et al., 2014) , ως τα επικρατέστερα μοντέλα προσέγγισης των διαταραχών, μοντέλα πολυ-παραγοντικά που αναφέρονται πρωτίστως σε συστήματα σχέσεων σε όλα τα επίπεδα και σε όλες τις μορφές και ηλικίες.
- Υπό αυτή την έννοια δεν υπάρχουν απλές λύσεις ή μονοδιάστατες λογικές και πρακτικές που φαίνεται να αναπαράγονται από επαγγελματίες, επιστήμονες ή μη, στο δημόσιο λόγο.
- Αδήριτη ανάγκη, ωστόσο, είναι να αναγνωριστούν φαινόμενα κακοποίησης παιδιών, γονέων και οικογενειών που παραμένουν σκοτεινά ή αδιόρατα στις παρούσες θεσμικές συνθήκες και να δοθούν θεσμικές λύσεις όχι με τη λογική της πανάκειας και κυρίως την απόλυτη ή μανιχαϊστική λογική που παρατηρείται στο δημόσιο (αναπόφευκτα συχνά φορτισμένο) διάλογο.
- Ολοκληρώνοντας, θα θέλαμε να παραθέσουμε το συμπέρασμα της έκθεσης της **Αμερικανικής Ψυχολογικής Εταιρείας**, όπως δημοσιεύτηκε 26 χρόνια πριν (APA, 1995), και αφορά τα θέματα της γονικής επιμέλειας. Συμπυκνώνει και τις δικές μας θέσεις και επισημαίνει¹: **«Είναι επιτακτική η ανάγκη βελτίωσης της πολιτικής (policy) με στόχο τη μείωση των λογικών αντιπαλότητας που**

¹ «The need for improved policy to reduce the present adversarial approach that has resulted in primarily sole maternal custody, limited father involvement and maladjustment of both children and parents is critical. Increased mediation, joint custody, and parent education are supported for this policy.” Report to the US Commission on Child and Family Welfare, American Psychological Association (June 14, 1995)

οδηγούσαν στην απόδοση αποκλειστικής επιμέλειας κυρίως στη μητέρα, στην περιορισμένη συμμετοχή του πατέρα και στην κακή προσαρμογή τόσο των παιδιών όσο και των γονέων. Για να είναι αποτελεσματική αυτή η πολιτική προτείνεται η ενίσχυση της διαμεσολάβησης, η συνεπιμέλεια και η εκπαίδευση των γονέων.” Report to the US Commission on Child and Family Welfare, American Psychological Association (June 14, 1995)

- Η αύξηση των συγκρούσεων και των προσφυγών στα δικαστήρια που εγείρεται συχνά ως αντεπιχείρημα στη νομοθέτηση της «συνεπιμέλειας», δεν φαίνεται να είναι περιορισμένη στο ισχύον καθεστώς, και δεν παρατηρείται αυξημένος αριθμός δικαστικών προσφυγών σε χώρες με νομοθετημένη συνεπιμέλεια. Αντιθέτως, δεν προκύπτει από πουθενά ότι οι γονείς σε καθεστώς αποκλειστικής επιμέλειας δεν βιώνουν εντάσεις, προστριβές και συγκρούσεις ή ότι δεν εκδηλώνουν αλλοτριωτικές για τα παιδιά και επιθετικές απέναντι στον πρώην σύντροφο συμπεριφορές, εμπλέκοντας συχνά στις αντιπαραθέσεις και τις δύο οικογένειες, που είναι πολύ επιβαρυντικό για τα παιδιά. Επομένως, η πιθανή αύξηση των συγκρούσεων, δεν συνιστά ουσιαστικό και έγκυρο επιχείρημα, ειδικά όταν η συνεπιμέλεια θέλει να προάγει την κουλτούρα της συμφιλίωσης.
- Είναι κατανοητό να υπάρχουν σε έναν αριθμό γυναικών φόβοι για έκθεση σε κακοποίηση, ειδικά αυτών που έχουν βιώσει οι ίδιες ή τα παιδιά τους μορφές κακοποίησης, αλλά αυτό ίσχυε και στο προηγούμενο νομικό καθεστώς. Οι γονείς που έχουν θεωρηθεί «κακοποιητικοί» δεν είχαν και δεν θα έχουν κανένα δικαίωμα επιμέλειας ή συναντήσεων με το παιδί.
- Η εξίσωση όλων των πατέρων με κακοποιητικούς γονείς είναι ένα σοβαρό ατόπημα. Η καλύτερη διαχείριση από την πλευρά της πολιτείας των περιπτώσεων κακοποίησης με την εμπλοκή διαμεσολαβητών ψυχικής υγείας είναι μία απαραίτητη και σημαντική συνιστώσα κάθε επαρκούς και υποστηρικτικού με κοινωνικό πρόσημο, οικογενειακού δικαίου.
- Από την άλλη το υπό διαμόρφωση Νομοσχέδιο για το οικογενειακό δίκαιο καλείται να λειτουργεί ως μια θεσμική κατοχύρωση πλαισίων για την εισαγωγή μίας νέας «κουλτούρας» μέσα από την επιμόρφωση των δικαστών και τη διαμεσολάβηση (νομικών και ειδικών ψυχικής υγείας) ώστε να αποφεύγονται όλα τα φαινόμενα όχι μόνο της ανοιχτής βίας αλλά και της συγκαλυμμένης επιθετικότητας και των αλλοτριωτικών για τα παιδιά διαδικασιών / πρακτικών που υποτιμούνται και αφορούν χιλιάδες οικογένειες, αλλά και να προάγει τη λογική της συμφιλίωσης σε αντίθεση με μια κουλτούρα ανισότητας ή διαχωρισμών των γονέων.
- Η παρούσα εισήγηση αναπόφευκτα έχει ελλείψεις, κυρίως εξαιτίας περιορισμών έκτασης, ενώ συνίσταται περαιτέρω έρευνα στον ελληνικό χώρο για όλα τα φαινόμενα που έχουν συζητηθεί.
- Θεωρούμε, όμως, υποχρέωση των επιστημονικών, μη κερδοσκοπικών εταιρειών να εκφέρουν ένα όσο το δυνατόν αμερόληπτο επιστημονικό λόγο για θέματα υψίστης κοινωνικής σημασίας που αφορούν παιδιά και οικογένειες, ειδικά σε εποχές όπου ο επιστημονικός λόγος αμφισβητείται έντονα μέσα από την κυριαρχία και την εύκολη αναπαραγωγή προσωπικών αντιλήψεων/απόψεων, καθώς και στερεότυπων ή αόριστων και μη τεκμηριωμένων γενικεύσεων.

Βιβλιογραφία

- Amato, P. R., & Dorius, C. (2010). *Fathers, children, and divorce*. In M. E. Lamb (Ed.). *The role of the father in child development* (p. 177–200). John Wiley & Sons Inc.
- Austin, W. G. (2011). Parental gatekeeping in custody disputes: Mutual parental support in divorce. *American Journal of Family Law*, 25, 148–153
- Baker, A. J. L., & Eichler, A. (2016). The linkage between parental alienation behaviors and child alienation. *Journal of Divorce & Remarriage*, 57, 475–484. <http://dx.doi.org/10.1080/10502556.2016.1220285>
- Baker, A. J. L., Ben -Ami. N. (2011). To Turn a Child Against a Parent Is To Turn a Child Against Himself: The Direct and Indirect Effects of Exposure to Parental Alienation Strategies on Self-Esteem and Well-Being. *Journal of Divorce & Remarriage*, 52,472-489. <https://doi.org/10.1080/10502556.2011.609424>
- Baker, A. J. L., & Darnall, D. (2006). Behaviors and strategies of parental alienation: A survey of parental experiences. *Journal of Divorce & Remarriage*, 45, 97–124. doi:10.1300/ J087v45n01_06
- Baude, A., Pearson, J., & Drapeau, S. (2016). Child adjustment in joint physical custody versus sole custody: A meta-analytic review. *Journal of Divorce & Remarriage*, 57, 338–360. doi:10.1080/10502556.2016.1185203
- Bauserman, R. (2002). Child adjustment in joint-custody versus sole-custody arrangements: A meta-analytic review. *Journal of Family Psychology*, 16, 91–102. doi:10.1037/0893- 3200.16.1.91
- Bergström, M., Fransson, E., Modin, B., Berlin, M., Gustafsson, P. A., & Hjern, A. (2015). Fifty moves a year: Is there an association between joint physical custody and psychosomatic problems in children? *Journal of Epidemiology and Community Health*, 69, 769–774. doi:10.1136/jech-2014-205058
- Bergstrom, M., Fransson, E., Fabian, H., Hjern, A., Sarkadi, A. & Salari, R. (2018). Preschool children living in joint physical custody arrangements show less psychological symptoms than those living mostly or only with one parent. *Acta Paediatrica*, 107(2):294-300. doi: 10.1111/apa.14004.
- Bergström, M., Fransson, E., Wells, M. B., Köhler, L., & Hjern, A. (2018). Children with two homes—Psychological problems in relation to living arrangements in Nordic 2–9-year-olds. *Scandinavian Journal of Public Health*
- Bergström, M., Fransson, E., Modin, B., Berlin, M., Gustafsson, P. A., Hjern, A. (2015). Fifty moves a year: is there an association between joint physical custody and psychosomatic problems in children? *Journal of Epidemiology Community Health*, 69, 769–774
- Bernet, W., Von Boch-Galhau, W., Baker, A. J. L., & Morrison, S. L. (2010). Parental alienation, DMS-V, and ICD-11. *American Journal of Family Therapy*, 38(2), 76–187. <https://doi.org/10.1080/01926180903586583>
- Bernet., W, Baker., A. (2013). Parental alienation, DSM-5, and ICD-11: Response to critics.*The journal of the American Academy of-Psychiatry and the Law* 41(1): 98-104.
- Bernet, W., Wamboldt, M. Z., & Narrow, W. E. (2016). Child affected by parental relationship distress. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 55, 571–579. doi:10.1016/j.jaac.2016.04.018
- Bernet, W., Gregory, N., & Rohner, R. P. (2020). Measuring the Difference Between Parental Alienation and Parental Estrangement: The PARQ-Gap *Journal of Forensic Sciences*, 65, 1225-1234 <https://doi.org/10.1111/1556-4029.14300>

- Bernet, W, Rohner, R. P & Reay K.(2021). Rejecting the rejection of parental alienation: Comment on Mercer (2021). *Journal of Family Trauma Child custody and child development*. <https://doi.org/10.1080/26904586.2020.1856752>
- Bowlby, J. (1969). Attachment and loss: Vol. 1. Attachment. New York, NY: Basic Books
- Braver, S. L., & Lamb, M. E. (2012). Marital dissolution. In G. W. Peterson & K. R. Bush (Eds.), *Handbook of marriage and the family* (3rd ed., pp. 487–516). New York, NY: Springer
- Braver, S. L. & Lamb, M. E. (2018). Shared parenting after parental separation: the views of 12 experts, *Journal of Divorce & Remarriage*, 59: 372-387
- Britton, R. (2004). Subjectivity, Objectivity and Triangular space. *The Psychoanalytic Quarterly*, 1, 47-61.
- Buchanan, Christie, M., E.E.Maccoby, and S.M.Dornbusch (1991). Caught between parents: Adolescents' experience in divorced homes. *Child Development* 62(5): 1008-1029
- Carlson J & Casey E. (2018). Disjunctures in Experiences of Support During the Transition to Fatherhood of Men Who Have Used Intimate Partner Violence. *Journal of interpersonal Violence* 36(5-6): 3019-3043
- Cookston, J. T., Braver, S. L., Griffin, W. A., DeLusé, S. R., & Miles, J. C. (2007). Effects of the Dads For Life intervention on coparenting in the two years after divorce. *Family Process*, 46, 123–137
- Cummings, M., Merrilees, C. & Ward George, M. (2010). Fathers, Marriages, and Families: Revisiting and Updating the Framework for Fathering in Family Context. In M. E. Lamb (Ed.). *The role of the father in child development*. John Wiley & Sons Inc.
- Davies, N. & Eagle, G. (2013) Conceptualizing the Paternal Function: Maleness, Masculinity, or Thirdness?, *Contemporary Psychoanalysis*, 49, 559-585, DOI: 10.1080/00107530.2013.10779264
- Davids, M. F. (2002). Fathers in the internal world. In J. Trowell & A. Etchegoyen (Eds.), *The importance of fathers: A psychoanalytic re-evaluation*, (pp. 67–92). New York, NY: Brunner-Routledge.
- East, L., Jacksonm, D. & O'Brien, L. (2006). Father absence and adolescent development: a review of the literature, *Journal of Child Health Care*, 10(4) 283–295, DOI: 10.1177/1367493506067869
- Etchegoyen, A. (2002). Psychoanalytic ideas about fathers. In J. Trowell & A. Etchegoyen (Eds.), *The importance of fathers: A psychoanalytic re-evaluation* (pp. 20–41). London: Routledge.
- Fabricius, W. V., Braver, S. L., Diaz, P., & Velez, C. E. (2010). Custody and parenting time: Links to family relationships and well-being after divorce. In M. E. Lamb (Ed), *Role of the father in child development* (5th ed., pp. 245–289). Hoboken, NJ: Wiley.
- Featherstone B., Peckover S. (2007). Letting them get away with it: Fathers, domestic violence and child welfare. *Critical Social Policy*, 27(2): 181-202
- Fernandes, M., Antunes, M., Vaughn, B. E...Veríssimo, M. (2020). Early father-child and mother-child attachment relationships: contributions to preschoolers' social competence. Attachment and Human Development. N/A, which has been published in final form at <https://dx.doi.org/10.1080/14616734.2019.1692045>.

- Finley, G. E., & Schwartz, S. J. (2007). Father involvement and long-term young adult outcomes: The differential contributions of divorce and gender. *Family Court Review*, 45, 573–587. doi:10.1111/fcre.2007.45.issue-4
- Fransson, E., Turunen, J., Hjern, A., Ostberg, V., & Bergstrom, M. (2016). Psychological complaints among children in joint physical custody and other family types: Considering parental factors. *Scandinavian Journal of Public Health*, 44, 177–183. doi:10.1177/1403494815614463
- Fransson, E., Låftman, S. B., Östberg, V., Hjern, A., & Bergström, M. (2017). The living conditions of children with shared residence—the Swedish example. *Child Indicators Research*, 1–23
- Fransson, E., Hjern, A. & Bergström, M. (2018). What Can We Say Regarding Shared Parenting Arrangements for Swedish Children? *Journal of Divorce & Remarriage*, 59, (5), 349-358. DOI: 10.1080/10502556.2018.1454198
- Gardner, R. A. (1992). *The parental alienation syndrome: A guide for mental health and legal professionals*. Cresskill, NJ: Creative Therapeutics.
- Haines, J., Matthewson, M., Turnbull, M. (2020). *Understanding and Managing Parental Alienation: A Guide to Assessment and Intervention* Routledge ISBN 9780367312947
- Harman, J. J., Biringen, Z., Ratajck, E. M., Outland, P. L., & Kraus, A. (2016). Parents behaving badly: Gender biases in the perception of parental alienation. *Journal of Family Psychology*, 30, 866–874. doi:10.1037/fam0000232
- Harman J.J., Bernet W., Harman J. (2019). Parental Alienation: The Blossoming of a Field of Study. *Current Direction in Psychological Science*, 1-6. <https://doi.org/10.1177%2F0963721419827271>
- Harman, J. J., Kruk, E., & Hines, D. A. (2018). Parental alienating behaviors: An unacknowledged form of family violence. *Psychological Bulletin*, 144, 1275–1299. doi:10.1037/bul0000175
- Havermans, N., Sodermans, K., & Matthijs, K. (2017). Residential arrangements and children's school engagement. *Youth and Society*, 49, 1104–1122. doi:10.1177/0044118X15581167
- Lamb, M. E. (2010). How do fathers influence children's development? Let me count the ways. In M. E. Lamb (Ed.). *The role of the father in child development* (pp. 1–26). New York: John Wiley & Sons Inc.
- Lamb, M. E., & Lewis, C. (2010). *The development and significance of father-child relationships in two-parent families*. In M. E. Lamb (Ed.). *The role of the father in child development* (p. 94–153). John Wiley & Sons Inc.
- Lorandos, D., Bernet, W., & Sauber, S. R. (Eds.). (2013). *Parental alienation: The handbook for mental health and legal professionals*. Springfield, IL: Charles C Thomas.
- Κουρκούτας, Η. (2009). Ο ρόλος του πατέρα και η συμβολή του στην εκδήλωση ψυχικών δυσκολιών και ψυχικών διαταραχών στην παιδική και εφηβική ηλικία. Στο Γ. Κλεφτάρας & Μ. Καίλα (Επμ.), *Θέματα Κλινικής Από την Ψυχοπαθολογία στο Νόημα της Ζωής*. Αθήνα: Πεδίο.
- Κουρκούτας, Η. (6/2/2021). Συνεπιμέλεια: «η ψυχική κατοικία των παιδιών», βασικά δεδομένα και προτάσεις <https://www.larissanet.gr/2021/02/06/synepimeleia-i-psychiki-katoikia-ton-paidion-vasika-dedomena-kai-protaseis/>

- McCoy K, George M, Cummings & Davies P. (2013). Constructive and Destructive Marital Conflict, Parenting, and Children's School and Social Adjustment. *Social Development* 22(4): 641-662
- McIntosh J. (2009). Legislating for shared parenting : exploring some underlying assumptions. *Family court review* 47(3):389-400
- McIntosh, J., & Smyth, B. (2012). Shared time parenting: A matrix for evaluating risk. In K. Kuehnle & L. Drozd (Eds.), *Parenting plan evaluations: Applied research for the family court* (pp. 156–187). New York, NY: Oxford University Press.
- Moore E. (2020). Divorce, Emotions, and Legal Regulations: Shared Parenting in a Climate of Fear. In M. Kreyenfeld & H. Trappe (Ed.). *Parental Life courses after separation and divorce in Europe*. Springer Open
- Murray M. (2016). Law of the father. Wiley online Library.
<https://doi.org/10.1002/9781118663219.wbegss446>
- Nielsen, L. (2014a). Shared physical custody: Summary of 40 studies on outcomes for children. *Journal of Divorce & Remarriage*, 55, 613–635. doi:10.1080/10502556.2014.965578
- Nielsen, L. (2015). Shared physical custody: Does it benefit children? *Journal of the American Academy of Matrimonial Lawyers*, 28, 79–139
- Nielsen L. (2018). Joint Versus Sole Physical Custody: Children's Outcomes Independent of Parent-Child Relationships, Income, and Conflict in 60 Studies. *Journal of Divorce & Remarriage*, 59, 247-281
- Nielsen, L. (2017). Re-examining the research on parental conflict, coparenting and custody arrangements. *Psychology, Public Policy and Law*, 23, 211-231
- Rosenberg, J., & Wilcox, W. B. (2006). The importance of fathers in the healthy development of children. U.S. Department of Health and Human Services, Administration for Children and Families, Administration on Children, Youth and Families, Children's Bureau, Office of Child Abuse and Neglect. Retrieved from <http://www.childwelfare.gov/pubs/usermanuals/fatherhood/chaptertwo.cfm>
- Settersten A R & Ray B. (2010). What's Going on with Young People Today? The Long and Twisting Path to Adulthood. *The Future of Children* 20:19-41
- Saini M, Johnston JR, Fidler BJ, Bala N. Empirical studies of alienation. In: Drozd L, Saini M, Olesen N, editors. *Parenting plan evaluations: applied research for the family court*, 2nd Edn. New York, NY: Oxford University Press, 2016;374–430.
- Samuels A. (2016). *The Plural Psyche: Personality, Morality and the Father*. New York: Routledge Taylor & Francis Group
- Straus, M. (2017). *Treating Trauma in Adolescents*. New York: The Guilford Press
- Target M & Fonagy P (2002). Fathers in modern psychoanalysis and in society. In J. Trowell & A. Etchegoyen (Ed.). *The importance of fathers: A psychoanalytic Re-evaluation*. Brunner-Routledge
- Vanassche S., Sodermans AK, Matthijs K, Swicegood G. (2013). Commuting between two parental households: The association between joint physical custody and adolescent wellbeing following divorce. *Journal of family studies* 19: 139-158
- Vilalta, R., Nodal MW. (2017). On the Myth of Parental Alienation Syndrome (PAS) and the DSM-5. *Psychologist Papers*, Vol. 38(3): 224-231. <https://doi.org/10.23923/pap.psicol2017.2843>

Viry, G. (2014). Co-parenting and Children's Adjustment to Divorce: The Role of Geographical Distance from Fathers, *Journal of Divorce & Remarriage*, 55:7, 503-526, DOI: 10.1080/10502556.2014.950900.

Warshak, R. (2010a). *Divorce poison: How to protect your family from bad-mouthing and brainwashing*. New York, NY: Morrow.

Warshak, R. A (2010b). Family bridges: Using insights from social science to reconnect parents and alienated children. *Family Court Review*, 2010 - Wiley Online Library

Warshak, R. A., with the endorsement of 110 researchers and practitioners listed in the Appendix. (2014). Social Science and Parenting Plans for Young Children: A Consensus Report. *Psychology, Public Policy, and Law*, 20, 46-67.

Warshak, R. (2015a). Parental alienation: Overview, management, intervention and practice tips. *Journal of the American Academy of Matrimonial Lawyers*, 28, 181–248.

Συγυπογράφοι

A. Καλαντζή-Αζίζι
Ομότιμη Καθηγήτρια Ψυχολογίας
Τμήμα Ψυχολογίας-ΕΚΠΑ

I. Μπίμπου - Νάκου,
Καθηγήτρια Κλινικής Ψυχολογίας,
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης,
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

E. Γεωργάκα
Μέλος ΔΣ της ΕΛΨΕ
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Τμήμα Ψυχολογίας-
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Γ. Κλεφτάρας
Καθηγητής Ψυχοπαθολογίας
Παιδαγωγικό Τμήμα Ειδικής Αγωγής
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Γ. Κουλιεράκης,
Αναπληρωτής Καθηγητής Ψυχολογίας της Υγείας
Τμήμα Πολιτικών Δημόσιας Υγείας,
Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

Λ. Μεσσήνης
Αναπληρωτής Καθηγητής
Τμήμα Ψυχολογίας-
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

A. Πασχάλη
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ψυχολογίας της Υγείας
Τμήμα Νοσηλευτικής- ΕΚΠΑ

B. Σιαφάκα
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ψυχολογίας της Υγείας
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

A. Ματσόπουλος
Δρ Σχολικής Ψυχολογίας
Επίκουρος Καθηγητής
Τμήμα Προσχολικής Αγωγής
Πανεπιστήμιο Κρήτης

A. Καλαϊτζάκη
Δρ. Πανεπιστημίου Sunderland
Επίκουρη Καθηγήτρια Κλινικής Ψυχολογίας
Ελληνικό Μεσογειακό Πανεπιστήμιο

Π. Ανδριοπούλου
Διδάκτωρ Ψυχολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης
Επίκουρη Καθηγήτρια Ψυχολογίας
Manchester Metropolitan University

K. Φλωρά
Επίκουρη Καθηγήτρια Κλινικής Ψυχολογίας
Πανεπιστήμιο Δ. Μακεδονίας

T. Γκάτσα
Msc και Dhr Ιατρικής σχολής Παν/μιου Ιωαννίνων
ΔΕΠ-Σχολική Ψυχολογία
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης,
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

M. Κολέτση,
Ψυχολόγος-Ψυχοθεραπεύτρια
Δρ. Πανεπιστημίου Sheffield
Post-Doc Research Fellow
Ιατρική Σχολή Νοσοκομείου St. Georges
Λονδίνο

E. Γκιντώνη
Δρ Νευροψυχολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης,
Τμήμα Ψυχιατρικής, Νοσοκομείο Αγ Ανδρέας,
Πιστοποιημένη Ψυχολόγος Ευρωπ. Μητρώου(EL-012539-
201710)